

Keywords: complex / compound sentence, syntagma, syntagmatical structure, syntagmatical division, unit of speech creation and perception.

УДК 81'373/42

Глазова С. М.,
кандидат філологічних наук,
Бердянський державний
педагогічний університет

ЗАКОНОМІРНОСТІ ФУНКЦІОНУВАННЯ ПОЯСНЮВАЛЬНО-ОТОТОЖНЮВАЛЬНИХ КОНСТРУКЦІЙ ДИРЕКТИВНОГО ТИПУ У МОВЛЕННІ

Дослідження своєрідності багаторівневої організації пояснювально-ототожнювальних висловлень є підґрунтям для з'ясування характерних рис їх функціонування у мовленні. Функціональний аспект вивчення складних речень із пояснювальним компонентом змісту зумовлює введення до апарату дослідження поняття про мовленнєву ситуацію, урахування такої важливої її ознаки, як склад учасників (дихотомія “мовець-слухач”), їх фонових знань та стратегії мовця – того, що становить предмет прагмалінгвістики. Важливим у прагматичному аналізі є звернення до основних положень теорії мовленнєвих актів, вивчення особливостей функціонування висловлень із пояснювальним компонентом змісту у складі окремих контекстів як мовленнєвих дій.

Аналіз такого специфічного синтаксичного явища, яким є пояснення, в розрізі його актомовленнєвої, живої реалізації детермінований антропологізацією синтаксичної науки. “Звернення до поняття мовленнєвого акту як соціального феномена міжособистісної взаємодії, який реалізується за допомогою засобів мови, відкрило нові перспективи в соціологізації, ширше, гуманізації лінгвістики” [6, 12], – зазначає Г. Г. Почепцов. Неможливість цілісного розуміння будь-якого мовного явища без звернення до проблеми його реалізації в ситуації реального спілкування була доведена багатьма лінгвістами ХХ століття (Ю. Д. Апресян, Н. Д. Арутюнова, Ш. Балі, Ф. С. Бацевич, А. Вежбицька, І. Р. Вихованець, М. В. Ляпон Дж. Серль та ін.).

Необхідність дослідження пояснювально-ототожнювальних конструкцій в аспекті їх функціонування зумовлене декількома чинниками, зокрема, відсутністю в українському мовознавстві праць, присвячених з'ясуванню прагматичного потенціалу пояснювальних висловлень. Разом із тим, детермінованість пояснювально-ототожнювальних конструкцій комунікативними чинниками, екстралінгвістичними факторами (конситуацією, контекстом, учасниками спілкування) є тими достатніми підставами, які визначають потребу більш глибокого вивчення досліджуваного явища саме у функціональному аспекті. Функціональний опис синтаксичних конструкцій здійснюється з використанням положень прагматики, або теорії мовленнєвих актів. Вивчення висловлень в аспекті їх актомовленнєвих властивостей, а також з'ясування співвідношення прагматичних і структурно-семантичних особливостей речень-висловлень увіходить до завдань прагматичного синтаксису як центральний складник. Із цього приводу слід зауважити, що одним із завдань, які ставить перед собою теорія

мовленнєвих актів, є поглиблення теорії перифраз (фактично пояснювальних висловлень), з урахуванням не тільки суто логічних відношень між близькими за змістом реченнями, але й їх комунікативних властивостей [3, 224].

У науковій літературі вже зібрано чимало інформації про специфіку тих чи інших прагматичних різновидів [1; 2; 3; 4; 5; 6; 7; 8]. Реакція адресата, тобто ефект покладений в основу класифікації Дж. Сьорля, який виділяв такі ілокутивні типи: констативний, директивний, комісивний, експресивний, декларативний і вокативний [7, 180–187; 4, 99–100]. Дослідники відзначають, що пояснювально-ототожнювальні висловлення найбільш питомо призначені для використання їх у ролі нежорстких директивів.

Мета дослідження – встановити закономірності функціонування пояснювально-ототожнювальних висловлень у ролі директивів. Для цього слід проаналізувати використання такого пояснювального висловлення у різних комунікативних ситуаціях.

До групи директивів дослідники зараховують такі різновиди мовленнєвих дій, як накази, вимоги, розпорядження, вказівки, прохання, поради, рекомендації, застереження, запрошення, питання. “Ілокутивна спрямованість їх полягає в тому, що вони репрезентують собою спроби... з боку мовця досягти того, щоб слухач щось здійснив” [7, 182]. Залежно від сили ілокуції та перлокутивного ефекту виділяють такі різновиди директивів, як наказ, настійна вимога, прохання, порада, пропозиція, інструкція, запрошення, дозвіл, застереження, заборона та ін.

Аналіз мовного матеріалу засвідчує, що пояснювальні конструкції можуть використовуватися в усіх видах згаданих мовленнєвих актів, хоча стосовно деяких існують і певні обмеження. Зокрема, повторюваність інформації в пояснювальній і пояснювальній частинах висловлення не сприяють функціонуванню пояснення в таких жорстко регламентованих, орієнтованих на чіткий і недвозначний вплив на слухача мовленнєвих контекстах, як наказ, вимога, розпорядження. Більш питомою сферою для функціонування пояснювальних конструкцій є такі мовленнєві контексти директивного типу, де мовець має можливість проявити турботу про слухача, пом'якшивши імперативність висловлення шляхом використання пояснення. Зокрема, широко вживаними пояснювальні висловлення є в ролі рекомендацій, порад, інструкцій.

Так, досліджувані висловлення використовуються як спосіб рекомендування співрозмовникові виконати чи проігнорувати певну дію, тобто функціонують як рекомендації. Ілокутивний потенціал таких висловлень полягає передусім у тому, що мовець в одному акті мовлення створює враження не тільки майстра порекомендувати щось, але й ніби вказати певні шляхи до виконання тих чи інших дій. Ця можливість спирається на семантику конкретизації, уточнення. З іншого боку, власне-пояснювальні висловлення, що в другій частині містять інтерпретацію висловленого в першій частині стають тим засобом, який засвідчує перед мовцем необхідність, доцільність, бажаність і, передусім, потенційну корисність виконання чогось саме так, як те рекомендує мовець. Наприклад, у такому контексті, як: *Не будемо рекомендувати, що саме з їжі має брати кожний мисливець: у всякого, – як то кажуть, – своя доля і свій шлях широкий, – свої, тобто, уподобання.*

*Любите сало – беріть сало, любите ковбасу – беріть ковбасу, любите охотницькі сосиски – беріть сосиски, яйця, консерви, шинку, овочі, фрукти, – беріть, **словом**, все, що вам більше до вподоби, але обов'язково беріть багато (Остап Вишня) зацікавленість мовця проблемами слухача створює в останнього враження того, що мовець піклується про нього, бажає йому кращого, а тому пояснювальне висловлення в ролі такого мовленнєвого акту, як рекомендація виступає дієвим засобом впливу на слухача.*

*В іншому мовленнєвому контексті *Діапазон дій і “палітра фарб”*, які використовуються маніпулятором, досить широкі. Як бути, якщо ви зустрілися з такою людиною?*

*Перш за все, спробуйте зрозуміти, хто перед Вами, **тобто** розгадайте маніпулятора. [Інколи така розгадка може отверезити його] (Із журналу) мовець ставить перед читачем проблему, перед цим попереджаючи про серйозність і небезпечність маніпуляторів, а потім пропонує відповідь на це питання. Пояснювальне висловлення, використане у ролі рекомендації чи й поради, спочатку пропонує читачеві “зрозуміти людину”, але таке загальне визначення не може, на думку мовця, задовольнити реципієнта, тому що воно занадто загальне й розпливчате, вказує на те загальне, що вкрай необхідне в спілкуванні між людьми, але жодним чином ця частина висловлення не вказує на те, що означає “зрозуміти маніпулятора як серйозну небезпеку”. Із цією метою мовець додає: “розгадайте його”. Здавалося б, друга частина така ж загальна, але насправді в ній закладено більше інформації, а саме: нею мовець ніби радить читачеві стати хитрим, таким же, як і той “маніпулятор”. Сприяє такому розумінню читачем другої частини пояснювального висловлення власне не сам зміст її, а передусім ота турбота мовця про читача, розуміння того, що після сполучника *тобто* мовець представить щось вельми важливе, цінніше в смисловому й практичному планах. У такий спосіб пояснювальне висловлення стає актуальним засобом показу мовцем свого “турботливого” ставлення до слухача, ставлення в його, слухача, інтересах, а з іншого боку – сприяє виконанню певних дій слухачем, що передусім і цікавить мовця.*

*Пояснювальні висловлення можуть функціонувати в ролі інструкції. Існує два розуміння інструкції – вузьке і широке. Так, В. С. Храковський і О. П. Володін [8] розуміють інструкцію як приписання “анонімних мовців анонімним слухачам” на зразок: *Палити заборонено; Вживати холодним*, а також вічні моральні заповіді, як-от: *Возлюбити ближнього як самого себе і подібні*. Інструкцією в широкому значенні вважається лінія поведінки, наслідуючи яку можна досягти оптимальних результатів [5, 84].*

*Інструктивний потенціал пояснення зумовлюється тим, що в пояснювальному компоненті може бути представлена більш конкретна інформація, ніж вона була репрезентована в першій частині. Цим досягається відповідний прагматичний ефект: мовець не тільки вказує на дію, яку повинен виконати слухач, але й деталізує кроки на шляху виконання тієї чи іншої дії. Так мовцеві вдається передбачити й запобігти можливість неправильного, непослідовного виконання слухачем того чи іншого завдання. Наприклад, у такому контексті, як: *“Медична сестра має право звертатися**

до безпосереднього керівництва для розв'язання поточних питань, **тобто** до старшої медичної сестри чи до завідувача відділення. У разі неможливості вирішення певного питання молодший медичний персонал має право звернутися до вищого керівництва чи інстанції, **тобто** якщо на час термінового вирішення питання на місці відсутнє безпосереднє керівництво, персонал може звернутися до осіб, котрі не є його прямим керівництвом” (Із інструкції) за допомогою використання пояснювальних конструкцій вдається більш точно окреслити коло тих осіб, яким підпорядковується молодший медичний персонал, а звідси – й забезпечити відповідну підзвітність (перший приклад); конкретизувати випадки, коли молодший медичний персонал може звернутися до керівництва, що в свою чергу також працює на те, щоб система звітності функціонувала чітко й не порушувалася субординація тощо.

Інструкція завжди пов'язана з плануванням лінії поведінки адресата: здійснюючи планування “за іншого”, тобто планування того, що буде робити слухач і як він буде це робити, мовець тим самим інструктує співрозмовника щодо виконання певних дій [5, 86], наприклад, інструкцією поводження з післяопераційним хворим чітко розподіляються ролі молодшого складу медперсоналу: *З операційної хворого перевозять на каталці. Каталку ставлять впритул до операційного столу й перекладають на неї хворого втрюх, **тобто** сестри й санітарки стають стають з боку каталки, підводять під хворого руки й одночасно обережно підтягують хворого до себе* (Із підручника).

Отже, дослідження пояснювально-ототожнювальних висловлень у прагматичному аспекті, тобто в аспекті їх творення й функціонування як мовленнєвих дій, засвідчує, що вони є важливими засобами провадження процесу комунікації на шляху взаємодії мовця й адресата. Пояснювально-ототожнювальні висловлення можуть використовуватися практично в усіх типах мовленнєвих дій.

Спостереження над мовним матеріалом засвідчує, що пояснювальні конструкції є широко вживаними в таких мовленнєвих контекстах, як рекомендації, поради, інструкції.

Література

1. Бацевич Ф. С. Основи комунікативної лінгвістики : [підручник] / Ф. С. Бацевич. – К. : ВЦ “Академія”, 2004. – 344 с.
2. Вежбицкая А. Речевые акты / А. Вежбицкая // Новое в зарубежной лингвистике. – М. : Прогресс, 1985. – Вып. 16 : лингвистическая прагматика / [сост. и вступ. ст. Н. Д. Арутюновой и Е. В. Падучевой ; общ. ред. Е. В. Падучевой]. – С. 251–275.
3. Демьянков В. З. “Теория речевых актов” в контексте современной зарубежной лингвистической литературы / В. З. Демьянков // Новое в зарубежной лингвистике. – М. : Прогресс, 1986. – Вып. 17. – С. 223–235.
4. Комина Н. А. Систематика коммуникативно-прагматических типов высказывания / Н. А. Комина // Прагматические аспекты функционирования языка. – Барнаул : Изд-во Алтайского ун-та, 1983. – С. 93–101.
5. Мясоєдова С. В. Категорія спонування і її вираження в непрямих висловленнях сучасної української мови : автореф. дис. ... к. філол. н. : 10.02.01 “Українська мова” / С. В. Мясоєдова. – Харків, 2001. – 19 с.
6. Почепцов Г. Г. О месте прагматического элемента в лингвистическом описании / Г. Г. Почепцов // Прагматические и семантические аспекты синтаксиса : [сборник научных трудов]. – Калинин : Изд-во Калинин. ун-та, 1985. – С. 12–18.

7. Серль Дж. Классификация иллокутивных актов / Дж. Серль // Новое в зарубежной лингвистике. – М. : Прогресс, 1986. – Вып. 17 : теория речевых актов / [под ред. Б. Ю. Городецкого]. – С. 170–195.
8. Храковский В. С., Володин А. П. Семантика и типология императива / В. С. Храковский, А. П. Володин. – Л. : Наука, 1986. – С. 52–93.

Анотація

Дослідження пояснювально-ототожнювальних висловлювань в прагматичному аспекті, тобто в аспекті їх створення та функціонування як мовленнєвих дій, засвідчує, що вони є важливими засобами проведення процесу комунікації на шляху взаєморозуміння автора і адресата. Пояснювально-ототожнювальні висловлювання можуть використовуватися практично у всіх типах мовних дій. Найбільше місце належить їм у групі директивів, що обумовлено своєрідністю семантичної організації висловлювання.

Ключові слова: пояснювальній-ототожнювальні конструкції, мовний акт, комунікативні потреби мовця, іллокутивні типи, директиви.

Анотация

Исследование пояснительно-отождествительных высказываний в прагматическом аспекте, то есть в аспекте их создания и функционирование как речевых действий, удостоверяет, что они являются важными средствами проведения процесса коммуникации на пути взаимопонимания автора и адресата. Пояснительно-отождествительные высказывания могут использоваться практически во всех типах речевых действий. Самое удельное место принадлежит им в группе директивов, что обусловлено своеобразностью семантической организации высказывания.

Ключевые слова: пояснительно-отождествительные конструкции, речевой акт, коммуникативные потребности говорящего, иллокутивные типы, директивы.

Summary

Studies of explanatory and identified expressions in pragmatic aspect, that is in the aspect of their making and functioning as speech activities, attests that they are important means of realization of communicative process on the way to mutual understanding between an author and an addressee. The explanatory and identified expressions can be practically used in all types of speech activities. They take the most specific place in the group of directives what is determined by originality of semantic organization of expression.

Keywords: explanatory and identified constructions, speech activity, elocutive types, communicative needs of the speaker, directives.